

## A CÉLHOZ VEZETŐ ÚT

Az emberi társadalomban a jövőbetekintés fő formáját a célok kitűzése jelenti. Különös súllyal jelentkezik ez a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom, majd a kommunizmus építésének a körülményei között, hiszen e pártunk irányította tevékenység a szó legteljesebb és legnemesebb értelmében *célszerű*.

*Mi a cél?*

A célnak — a szó egyedül helyes, emberi értelmében — fő eleme a *tükrözés*, mégpedig a meglévő viszonyok alapján a *még nem létező jövő* tükrözése. A cél ilyen meghatározása látszólag azonos a tudományos előrelátással. Valójában azonban a cél és a tudományos előrelátás között különbség van. Az utóbbi ugyanis vonatkozhat olyan még nem létező, de szükségképpen bekövetkező jelenségekre is, amelyek az emberi beavatkozás nélkül is megvalósulnak. A tudományos előrelátás leírhat bizonyos természeti jelenségeket, még mielőtt azok megjelentek volna, de amennyiben azok az ember tevékenységétől függetlenül is megvalósulnak, már nem célok. A csillagászok bármilyen pontosan meghatároznak is egy napfogyatkozást, a még nem létező jövőnek ilyen tükrözése nem lehet cél. Ebben az értelemben a tudományos előrelátás szélesebb körű, mint a cél, sokkal több előrevetített gondolatra vonatkozik, olyanokra is, amelyek a célirányos tevékenység nélkül is realizálódnak.

Ez persze nem zárja ki a tudományos előrelátás és a cél *részleges* egybeesését. Ha ugyanis a cél a reális lehetőségek felmérése, akkor ez a társadalmi változások későbbi bekövetkezésének a tükrözését jelenti, tehát a jövő tudományos előrevetített képe. Ez az a változat, amikor a tudományos előrelátás a céltudatos társadalmi tevékenység eredményére vonatkozik.

A társadalomban megfogalmazott ilyen célnak van egy fontos jegye: nem egyszerű tudati kép, hanem feltételez bizonyos, a lehetőség valóra váltására irányuló aktivitást. E nélkül a cél nem cél, csupán *óhaj*, valami elérésének a *vágya*. A sült-galamb-várás lehet vágy, de nem cél. A vágy vagy óhaj célá válásához az szükséges, hogy az ember ne csak várja, kívánja valami megvalósulását, hanem felmérje azokat az eszközöket, amelyekkel az eredményt el lehet érni, s a cél *megvalósíthatóságának* a tudatában aktívan törekedjék a cél megvalósítására.

Ebből általánosíthatunk: a célhoz szükségképpen hozzátartozik nemcsak a jövő valószínűség előrevetített képe, hanem annak a *tudatosodása* (vagy *feltételezése*) is, hogy ez a jövő a célt kitűző *alany* vagy *alanyok tevékenysége révén* el is érhető.

*A cél előtti fázis*

A célszerű tevékenység tulajdonképpen nem a cél megjelenésével kezdődik. Létezik egy ún. prefinalis szakasz is: a célok kialakítását előkészítő fázis. Beszélhetünk tehát valamiféle *célgenesizről*, a cél ugyanis az előzmények terméke.

A célgenézisnek két fő oldala van: egyrészt a célt determináló objektív tényezők, másrészt a cél tudatosodása. A teleologikus társadalomfelfogás ott követi el a fő hibát, hogy a célokból indul ki, s nem veszi figyelembe, honnan erednek a célok. (Ez egyébként minden idealista társadalomfelfogás fő bűne: megreked az eszméknek a társadalomra kifejtett hatásánál anélkül, hogy ebben az anyagi létre való visszahatást látná, anélkül, hogy az eszmék anyagi eredetét kimutatná.) A teleologikus érvelés így hangzik: ha a társadalomban minden a célok megvalósítására irányul, ha a cél megelőzi az eredményt, akkor a cél elsődleges, a cél hozza létre az eredményt. Ha a materialista determinizmus oldaláról közelítjük meg a társadalmi valóságot, azonnal szembeütnék ennek a levezetésnek az alaptalansága. A következtetésláncnak két gyenge pontja van: egyrészt az, hogy a cél kiindulópont lenne, másrészt az, hogy a cél teremtené az eredményt. Attól, hogy a cél mennyiben épül bele a determináltságba, teremte-e vagy sem, ez alkalommal eltekintünk. Most csak az első ponttal kapcsolatban igyekszünk „ellenérvelni“.

Kétségtelen tény az, hogy a célszerű tevékenységben a cél megelőzi a cselekvést. Kiindulópont-jellege azonban csak viszonylagos, ugyanis csak akkor kezdeti pont, ha az egyetemes összefüggésből — gondolatilag — éppen azt a szakaszt ragadjuk ki, amely a céltől a megvalósításig vezet. A tágabb kapcsolatokban azonban a cél *következmény*. A történelmi materializmus a célokat — ugyanúgy, mint minden társadalmi eszmét — a társadalom anyagi létéből származtatja. Lenin Hegelt olvasva megjegyezte: „... valójában az emberi célokat az objektív világ szüli és a célok az objektív világot feltételezik — adottként meglévőnek találják. Az embernek azonban úgy tűnik fel, mintha céljai nem e világból erednének, mintha függetlenek lennének a világtól“ (*Filozófiai Füzetek*. 1954. 165).

A teleológia tehát megáll a látszatonál — a cél az ember fejében fogamzik —, s nem tárja fel a *célok okát*. Holott a valóságban a cél valamely tett *szükségességének* a felismerése. A marxista filozófiai szakirodalomban általánosan elterjedt az a meghatározásszerűen is használt kifejezés, hogy *a cél tudatosodott szükséglet*. Nos, való igaz, hogy a szükséglet vezet a célok megfogalmazásához, abban az esetben, ha a cél másik szükségszerű tartozéka — a szükséglet tudatosodása — jelen van. A „cél egyenlő tudatosodott szükséglet“ képletet kifejtett formában is fel lehet írni, a tudatosodást elemeire lehet bontani ily módon: *a cél tudatosodott szükséglet plusz a cél megvalósíthatóságának a tudata*. Nem elég tehát a célok megjelenéséhez a szükséglet felismerése, ezt még ki kell egészíteni azzal, hogy a tükrözött szükséglet csak a megvalósíthatóság feltételezésével válik céllá. Mivel azonban a társadalmi fejlődésben általában mindig csak olyan szükségletek jelentkeznek, amelyeket ki is lehet elégíteni, az ilyen szükségletek eszmei síkon történő megragadása általában elvezet a célok kitűzéséhez, a célhoz vezető eszközök felismeréséhez.

De hogyan történik a cél megközelítése, milyen úton jutunk el a célhoz? A célhoz vezető út — ha az általános összefüggések szintjén nézzük — bizonyos nármasságot mutat: a) a kiindulópont a *cél*, amelyet kitűz magának az ember; b) ennek eléréséhez bizonyos *eszközökre* van szüksége; c) majd az eszközök segítségével *megvalósítja* a célt. A teljes út a *cél, eszköz, megvalósult cél* szakaszait tartalmazza.

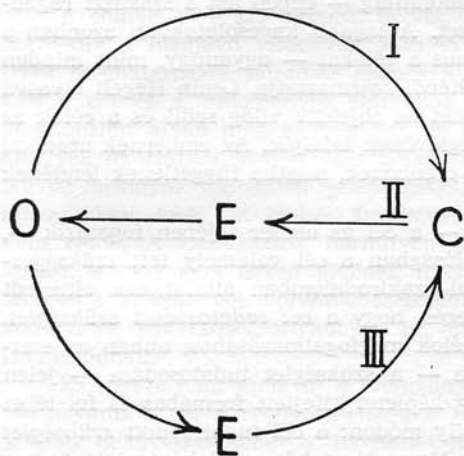
A teleológiai gondolkodásban az ókortól napjainkig — a célszerűség elvének ősatyjától, Arisztotelésztől, mondjuk Hartmannig, a teleológiai gondolkodás huszadik századi szakavatott jellemzőjéig (és bírálójáig) — a célszerűség útja szinte kivétel nélkül mindig úgy jelentkezik, mint a jelzett három elemnek további harmas *oda-vissza-oda* kombinációja. A kitűzött céltől az eszközökön keresztül a megvalósult célhoz vezető pályát tehát nem lehet egyszerű előrehaladásként felfogni, azt az utat tulajdonképpen kétszer kell megtenni.

A célszerűség e klasszikusnak is nevezhető „kétszer megtett“ útját a szemléletesség kedvéért ábrázolni is lehet. Az ilyen modell-alkotás nem újkeletű — tehát az eredetiség igényével nem léphetünk fel e tekintetben —, s ha mégis ehhez az ábrázolásmóddhoz folyamodunk, tesszük ezt azért, mert érzésünk szerint az eddig „lerajzolt“ célszerűség-út, beleértve a Hartmann-félt is, kiegészítésre szorul.

De nézzük egyelőre az Arisztotelésztől kiinduló klasszikus sémát. Az első „oda“ vezető út merőben gondolati, a felvett kiindulópontból eljutunk a megvalósítandó célnak a *képzetéhez, gondolatához*. Ez az út lényegében nem a *megvalósult célhoz* vezet, hanem a *megvalósuló* cél előrevetített, elképzelt *tükörképéhez*.

A filozófiai köztudatba átment formula szerint ezután következik a visszafelé, a kiindulóponthoz vezető szakasz, ugyanis az ember a célkitűzés után kutatni kezdi azokat az eszközöket, amelyek segítségével a megvalósítandó célt el lehet érni. Így, ha ebben a visszafelé haladásban eljut a kiinduló állapothoz — ahhoz, amelyben a célt kitűzte —, reálisnak mondható az eredeti célkitűzés. Ezután következik ismét az „oda“, vagyis ez alkalommal valóban a megvalósult cél felé irányuló tendencia, amelyben most már az eszközökön keresztül jutunk el a realizálódáshoz.

Ez ábrázolva így mutat:



Az O pont a kiinduló állapot, a C a megvalósult cél, amely az I. számú út végpontjaként csak eszmeileg, képzet vagy gondolat minőségben létezik, de mint a III. út végpontja már realizált formát ölt. Az E eszközt jelent, amely a II. úton visszafelé még nem jelentkezik reális tartalommal, csak mint a C előfeltétele mutatkozik meg, de a III. „újra oda“ úton már valóságos eszköz-mivoltában van jelen.

Kiderül, hogy a három pálya közül az első kettő, az *oda-vissza*, csak eszmeileg létezik, a harmadik a tulajdonképpeni tevékenységnek a szakasza. Következésképpen az I., a II., és III. út szorosan összefügg egymással, az első kettőnek nem lenne sok értelme a harmadik, a megvalósító szakasz nélkül. Az ábrából ugyanakkor kiderül az is, hogy az első útszakaszon még nincsenek jelen az eszközök. E séma szerint tehát *előbb létezik a cél, s csak azután az eszközök*. A II. útnak tulajdonképpen ellenőrző szerepe is van, abban az értelemben, hogy a kitűzött cél tényleg cél-e vagy csak a valóságtól elszakadt gondolat. Ha nem sikerül az eszközökön keresztül az O ponthoz jutni, akkor a III. út lehetősége is elesik, s a C-ről bebizonyosodik, hogy megvalósíthatatlan.

A séma, persze, mint minden leegyszerűsítés, csak részlegesen mutatja be a célhoz vezető utat. Az O pontot ugyanis tulajdonképpen önkényesen vettük fel, hiszen az egymásba fűződő cselekedet-sorok adják az emberi tevékenység egészét, tehát valahol el kell kezdeni egy ilyen cél felé irányuló ciklust. A valóságban az O pontot megelőzi a célok kitűzését szükségessé tevő szakasz, amiről már szóltunk.

A valóságban sokkal bonyolultabb az összefüggés azért is, mert a cél eléréséhez általában nem egyetlen eszközre van szükség, így a II. és III. úton lényegében eszközről eszközre haladunk egyszer a C-től az O felé, máskor az O-tól a C felé ilyenformán:

$$\text{II. } O \leftarrow E_n \dots E_2 \leftarrow E_1 \leftarrow C$$

$$\text{III. } O \rightarrow E_1 \rightarrow E_2 \dots E_n \rightarrow C$$

Amikor Arisztotelész megrajzolta a kitűzött céltől az eszközökön át visszafelé vezető utat, éppen arra utalt, hogy előbb a célhoz közvetlenül kapcsolódó eszközt ( $E_1$ ), majd ennek az eszköznek az előfeltételét ( $E_2$ ) és így tovább kell gondolatilag keresni ahhoz, hogy a III. úton fordított sorrendben ugyanezt meg lehessen járni.

Bonyolítja a problémát az is, hogy a cél és eszköz nem határolódik el egymástól szigorúan, tehát a megvalósított cél eszközzé válik egy újabb cél felé (s vonatkozik ez a fenti  $E_1, E_2 \dots E_n$ -re is), de ettől — és sok mástól — kénytelenek vagyunk eltekinteni, egyébként egyáltalán nem tudnók ábrázolni a folyamatot.

Tagadhatatlan, hogy az itt leírt oda—vissza—oda gyakran jellemzi az emberek célszerű tevékenységét. Kérdés azonban: vajon csak ez az egyetlen út lehetséges? Nincs olyan célszerűség az ember tevékenységében, amely más módon realizálódik? Véleményünk szerint *nem szükségeszerű* ez az „ingázás“. Az Arisztotelész-től elinduló célszerűség-ábrázolás *egyetemes* érvénye főleg egy pontban kérdőjelezendő meg, abban, hogy *mindig* előbb létezik-e a cél — gondolatban —, s csak ezt követően keressük a létrehozásához szükséges eszközöket.

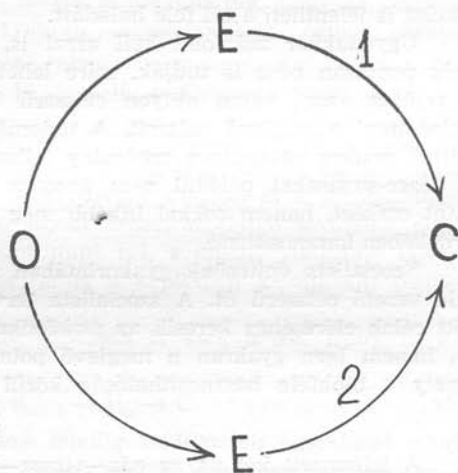
Miért ne lenne elképzelhető egy egyszerűbb út is, amely mindkét síkon — a gondolati és gyakorlati tevékenységben egyaránt — az O-tól a C felé halad? Feltehetően szükséges az, hogy előbb létezzék gondolatban a C, s hozzá keressük az eszközöket? Miért ne lehetne fordítva: előbb ismerjük meg az eszközöket, s csak azután keressük az eszközök segítségével megvalósítható célt.

Ebben az összefüggésben a séma leegyszerűsödik:

Az 1. út itt is gondolati, a 2. pedig közvetlenül valóságot átalakító jellegű. Ez a modell azonban lényegesen különbözik az előzőtől. Itt nincs három ág, tehát nincs „eszköztelen“ gondolati szakasz, amely minden előzetes megfontolás, az eszközök számbavétele nélkül könnyedén elvezet a célhoz mint gondolathoz. Ugyanakkor ez a típusú célszerű cselekvés csak egyirányú, az eszközökből fogalmazza meg a célt, s így az 1. és a 2. út irány tekintetében fedi egymást.

A cél—eszköz—megvalósult cél hármasság ebben az esetben is kimutatható, nincs tehát semmiféle alap arra, hogy a célszerűségnek ezt a formáját kizárjuk az emberi tevékenység köréből. Sőt véleményünk szerint ennek az „oda, de vissza nélkül“ tendenciának számos előnye is van az előbbi sémához viszonyítva. Itt ugyanis — legalábbis elméletileg, s abban az esetben, ha az 1. út gondolatilag adekvátan méri fel a helyzetet — ki van zárva annak a lehetősége, hogy a kitűzött célokat kénytelenek legyünk feladni. Az oda—vissza—oda út ugyanis nem mindig lehetséges, hiszen ha nem sikerül eszköztől eszközig járva visszajutni a kiindulóponthoz, akkor fel kell adnunk a célt. A „vissza nélküli“ egyszerűbb útnál ez nem történhet meg, hiszen eszközről eszközre haladva (ha helyes az eljárásunk) csakis elérhető célokhoz juthatunk.

A célszerűség e két pályája között van még egy lényegbevágó különbség. A „csak-oda“ változatnak megvan az az előnye is, hogy a valóságból indul ki. (A



másik a *valóság*hoz akar eljutni.) Az 1. út ugyanis az eszközök egymásutániségában bemutatva ez:

$$O \rightarrow E_1 \rightarrow E_2 \dots E_n \rightarrow C$$

amelyen belül az  $E_1$  reálisan létezik. Tehát az 1. és 2. út első állomása ( $E_1$ ) megegyezik egymással, vagyis az 1. vonal gondolati jellege a meglévő feltételek *eszközjellegének* a felismerésével kezdődik.

S ezzel el is jutottunk ennek a változatnak a lényegéhez; itt az adott dolgok, jelenségek, továbbá a segítségükkel létrehozható tényezők eszköz-mivoltának a megragadására összpontosul a ráció. Vagyis köznapi nyelvre fordítva a szót: az ember azon töpreng, vajon ez, ami létezik, milyen cél elérésére alkalmas. Illetve folytatva: s az, amit így elérhetünk, milyen további újnak a létrehozására használható, és így tovább.

Nem kételkedhetünk abban, hogy a célszerűségnek ez a formája is jellemzi az emberi tevékenységet. Az ősember első munkaeszközei gyakran ebben az összefüggésben töltötték be eszköz-szerepüket, tehát előbb léteztek mint tárgyak (halcsont, fa, kő), s azután jött rá az ember arra, hogy ez a „valami“ bizonyos célok elérésére alkalmas vagy alkalmassá tehető. Egyoldalú lenne a munkafolyamat célszerűségét csak abból levezetni, hogy *előbb* megjelennek az ember adott szükségletei, ezek céllá válnak, *majd* az ember megkeresi hozzá a szükséges eszközöket. Az igazság ugyanis az, hogy általában olyan szükségletek jelennek meg, amelyek kielégítésére vagy adva vannak, vagy megteremthetők a feltételek (eszközök). Ha adva vannak, akkor a feltételek eszközként történő felhasználásának a tudatosodása is jelentheti a cél felé haladást.

Ugyanakkor számolni kell azzal is, hogy gyakran adva van valami, amiről még pontosan nem is tudják, mire lehet felhasználni, s az emberek sokáig törik a fejüket azon, vajon milyen célszerű összefüggésbe, milyen cél irányába lehet beleépíteni a meglévő valamit. A tudományok története számos olyau példát szolgáltat, amikor valamilyen eredmény felhasználhatóságát — célszerűségét — keresik. A lézer-sugarakat például nem annyira a céltől visszafelé haladva fedezték fel mint eszközt, hanem sokkal inkább még most is azt kutatják, milyen újabb célok érdekében hasznosítható.

Szocialista építésünk gyakorlatában sem kis jelentőségű az eszközöktől a cél felé vezető célszerű út. A szocialista tervszerűsítésben sem mindig az előre kitűzött célok eléréséhez keresik az eszközöket — ez főleg a távlati tervek sajátossága —, hanem igen gyakran a meglévő potenciál elemzéséből ered a terv-célkitűzés, amely a többféle hasznosíthatóság közül kiválasztja a legmegfelelőbbet.

#### *A két út egysege*

A jellemzett két út, az oda—vissza—oda és a csak-oda bár merőben különbözik egymástól, mégsem állítható mereven szembe: kölcsönösen feltételezik egymást. Az emberi tevékenységet hol az egyik, hol a másik jellemzi erőteljesebben, de abszolút elszigeteltség — csak az egyik típusú célszerűség a másik nélkül — nem létezik. Még csak azt sem állíthatjuk, hogy a kettő között az alacsonyabbrendűség és a magasabbrendűség viszonya áll fenn, hiszen mind a kettőnek megvan az előnye és hátránya is a másikkal szemben.

Az első tágabb lehetőséget biztosít a képzeletnek, s így olyan célok realizálásáról is meggyőzhet, amelyekre egyébként nemigen gondoltunk. Ilyenkor nincs megkötve a célkitűző alany keze, hiszen az ábrándozás hamis voltáról majd a visszafelé vezető út, az eszközkeresés amúgy is meggyőz. Ez az út ugyanakkor magában rejti a felesleges gondolati tevékenység veszélyét is, hiszen számos ráció-

nekifeszüléssel született cél megvalósíthatatlanságára csak később döbbenünk rá, amikor esetleg csak a bizonyos  $E_n$  hiányzik, de amelyről bebizonyosodik, hogy nem is létezhetik.

Ezzel szemben a második útnak — mint jeleztük — előnye, de hátránya is, hogy a realitás talaján áll; ez jórészt kizárja a fölösleges képzelgést, de részben gátak közé tereli a képzelőerőt. A cél értékei tekintetében azonban a lényeg nyilván nem az, hogy valaki ezen vagy azon az úton jut el a megvalósításhoz, hanem a realizált cél immanens tulajdonságai. Nagyon alkothat az a szobrász, aki művészi elképzeléséhez keresi a megfelelő követ, de az is, aki egy különleges márványtömbből ihletődik, s azt formálja meg, amit a kő „diktál” neki. Mi csupán azt kívántuk hangsúlyozni, hogy ez az utóbbi célszerűség is létezik. Ne tagadjuk meg tehát a gyökerek különleges formájából inspirálódó művész tevékenységében a célirányosságot akkor, amikor csak néhány kiigazítással teszi az eszközt céllá, a gyökereket műalkotássá; biztassuk a kutatót arra, hogy az elért eredményt addig még ismeretlen célok elérésére használja fel. Ez az egyszerű mondanivaló is kikerekedik a célszerűség két útjára vonatkozó filozófiai elmékedésből.

S ennek a tudatosítására — úgy gondoljuk — szükség van. Ugyanis a *valamivé alakító*, tehát a célhoz eszközt kereső finalitás és a *valami alakíthatósága*, tehát az eszköz-köz-lényegének feltárására épülő célszerűség — sajnos — nem egyenrangú félként került bele a célszerűséget elemző szakirodalomba. Az Arisztotelész taposta úton a mester mély lábnyomait a legtöbben vakon követték. A mester pedig csak a célhoz keresendő eszközök formájában képzelte el a célszerűséget.

A jelzett két út kölcsönös kapcsolatát abban is megtaláljuk, hogy az „eszközről eszközre a cél felé” irányuló pálya gyakran összefonódik a „célhoz eszközt kereső” iránnyal. A teljes „képlet” ilyenkor így fest:

$$O \rightarrow E_1 \rightarrow E_2 \dots E_{n-1} \leftarrow E_n \leftarrow C$$

Vagyis ez esetben az O-tól kiindulva eszközzől eszközre haladva megyünk előre, persze csak gondolatban; egyelőre csak azt latolgatjuk, miből mi következhet, majd egy adott ponton a „klasszikus” célszerűségbe csaphat át a kibontakozás: amikor a tudati analízisben eljutottunk egy olyan E-hez, amelyből távolabbi perspektívák nyílnak, akkor kitzúzható a végpont mint cél, s onnan visszafelé következtetünk eszközzől eszközre. Egészen addig, amíg a képletben kipontozott területen a két út találkozik.

Ennek a képletnek természetesen más változata is van, a két irány helyet cserélhet egymással ily módon:

$$O \leftarrow E_1 \leftarrow E_2 \dots E_{n-1} \rightarrow E_n \rightarrow C$$

A lényeg viszont az, hogy a két irány mindig *találkozzék* egymással. Csak így lehet reális a célkitűzés, csak ennek alapján térhetünk át a következő fázisra, a gyakorlati megvalósításra, amely csakis egyirányú lehet az O-tól a C felé.

A szocialista építés gyakorlatától látszólag távolabb eső elméleti kérdést fessegettünk. Pedig a valóságban ez a filozófiai probléma társadalomalakító tevékenységünk egyik fontos vetülete.

A pártunk irányította valóságformálás célszerűségének legfőbb megnyilvánulása a társadalmi élet minden területén érvényesített *tervszerűség*. Mindenütt, ahol filozófiai értelemben használtuk a *cél* fogalmát, helyettesítsük be a *tervcélkitűzés* kifejezést, a célhoz szükséges *eszköz* ugyancsak filozófiai tartalmú fogalmát cseréljük fel a *tervfeladatok megvalósításához szükséges feltételek* kifejezéssel, s ezzel az itt elemzett célhoz vezető utak valóságközelbe kerülnek, a szocialista építés gyakorlatának egyik oldalaként jelentkeznek.